

روایتی درباره نخستین اثر مشهدی قرار گرفته شده در فهرست آثار ملی

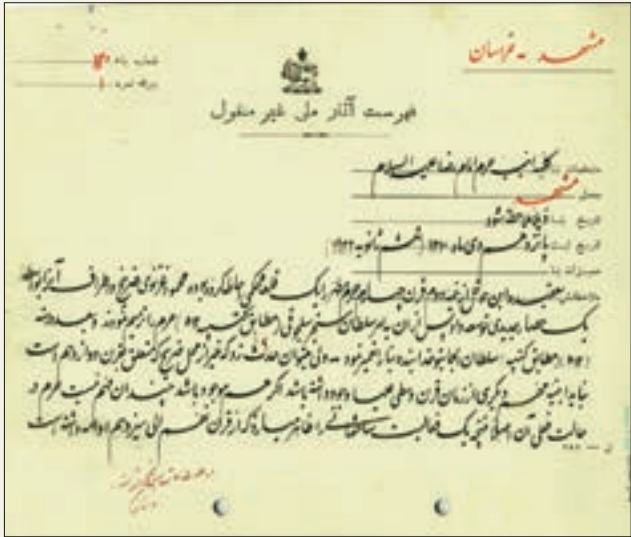
تاریخ طلایی یک ثبت

سیده‌نعمیه زینبی^۱ حرم مطهر رضوی به عنوان آغوش امن مشهد سال‌ها نگین مرز و بوم خراسان و ایران بوده است. ولی تا ۹۲سال پیش کسی به آن باعنوان اثری تاریخی فکر نکرده بود. سال ۱۳۱۰ خورشیدی به اهمیت وجه تاریخی و باستان‌شناسی حرم توجه شد و آن را همراه با مصلای پایین‌خیابان و مقبره خواجه‌ربیع در فهرست آثار ملی ایران ثبت کردند. ۱۵دی همان روزی است که حرم مطهر امام‌رضا^۲ به‌عنوان صدوچهلمین اثر ثبتی ایران بدل شد. به همین بهانه هم ما در یک چهارشنبه زیارتی دیگر به سراغ این موضوع رفته‌ایم تا با شما از مراحل ثبت حرم مطهر و ماجراهای گذشته بر این رویداد بگوییم.

توجه به گنجینه‌ها از کجا شروع شد؟

خدا رحمت کند میرزا قلی‌خان صنیع‌الدوله را؛ نخستین کسی که دلش به حال میراث کهن این مملکت سوخت و فکر ساخت اداره عتیقات را در ایران بنیان گذاشت. شاید اثر انقلاب مشروطه بود و توجه به آثار باستانی ایران که تأسیس سازمانی برای صیانت و نگهداری از این گنجینه‌های گران‌بها را جلوه داد، اما هرچه بود، سال ۱۲۸۸ خورشیدی نظام‌نامه حق‌ریات نوشته شد و به اجرا درآمد؛ نظام‌نامه‌ای با سه فصل که از جزئیات آن مطلبی به ما نرسیده است. سال ۱۲۹۶ خورشیدی در ساختمان قدیم وزارت معارف که در همسایگی دارالفنون قرار داشت، اداره عتیقات به عنوان یکی از واحدهای اداره‌کل معارف به راه افتاد. حفظ آثار باستانی یکی از وظایفی بود که بر گرده این اداره قرار گرفت. البته یک اداره نوپا به راحتی نمی‌توانست از پس حجم گسترده آثار تاریخی ایران بریاید و یک اتاق کوچک نیز گنجایش تعداد زیاد دفینه‌ها و گنجینه‌های ایران را نداشت. البته از آنجا که ایرانی‌ها خودشان نمی‌توانستند سرمایه‌های ارزشمند زیر خاکشان را بیرون بکشند، دست به دامن بیگانه‌ها شده بودند که همین موضوع بهانه‌ای شد برای چپاول گنجینه‌های ملی ما از سوی بیگانگان. در این میان نقش فرانسوی‌ها بسیار پررنگ بود. هم‌راه سال ۱۲۰۶ نخستین گام برای صیانت از آثار ایران با بیرون‌راندن هیئت باستان‌شناسی فرانسوی و لغو امتیاز انحصاری و سی‌ودوساله فرانسوی‌ها برداشته شد. سال ۱۳۰۷ بود که آندره گدار با حقوق ۱۲هزارتومانی به ایران آمد تا موزه ملی ایران را برپا کند. او پنج سال مدت برای صیانت عتیقات و موزه و کتابخانه ایران شد و اتفاقات بسیار خوبی در این مدت برای میراث کهن ایران افتاد. گدار خیلی زود ساخت موزه آثار ملی ایران را شروع و برای ثبت آثار ملی ایران تلاش کرد.

سندی با خط نستعلیق

سند ثبت بنای حرم مطهر/ ۱۳۱۰ دی ۱۳۱۰

اکنون که این گزارش را می‌خوانید، ورقه‌ای که به ثبت حرم مطهر امام‌رضا^۳ منجر شده و تحت نظر وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه تهیه شده است، عمری نودودوساله دارد و خود نیز به شیء تاریخی تبدیل شده است. در این برگه ثبتی آمده است: «نظر به فصل اول قانون عتیقات مصوبه ۱۲ آبان‌ماه سال ۱۳۰۹ شمسی، نظر به فصل اول نظام‌نامه اجرای قانون عتیقات مصوبه ۲۸ آبان سال ۱۳۱۱ شمسی، نظر به پیشنهاد مدیرکل عتیقات، وزیر معارف مقرر می‌دارد که کلیه ابنیه حرم امام‌رضا^۴ که مشخصات آن به قرار زیر است، در محل مشهد تحت نمره ۱۴۰ جزو آثار ملی به ثبت برسد. تاریخ ثبت: پانزدهم دی‌ماه سال ۱۳۱۰». تنظیم این کاغذ هفتم بهمن ۱۳۱۳ اتفاق افتاده است و آندره گدار با عنوان مدیرکل عتیقات و علی اصغر حکمت با سمت وزیر معارف، آن را با امضای خود تأیید کرده‌اند. در سند ثبت حرم نیز چند خط توضیح درباره تاریخ حرم آمده است. در ملاحظات این برگ سند نوشته‌اند: «به عقیده ابن حوقل، از نیمه دوم قرن چهارم حرم مطهر رایک قلعه محکمی احاطه کرده بوده. محمد غزنی ضریح و اطراف آن را به واسطه یک حصار جدید توسعه داد. پس از آن به امر سلطان سنجر سلجوقی (مطابق کتیبه ۵۱۲) حرم را ترمیم نمودند و بعد در سنه ۶۱۲ سلطان الجایتو خداینده بنا را تعمیر نمود. ولی می‌توان حدس زد که غیر از محل ضریح که متعلق به قرن دوازدهم است، نباید ابنیه مهم دیگری از زمان قرن وسطی علیا وجود داشته باشد. اگر هم موجود باشد، چندان مهم نیست. حرم در حالت فعلی آن اصلاً نتیجه یک فعالیت ساختمانی را ظاهر می‌سازد که از قرن نهمی الی سیزدهم ادامه داشته است.»

مدرسه پریزاد در دوره تخریب بزرگ

سرای وزیرنظام، فعال بود تا اینکه در زمستان ۱۲۵۳ خورشیدی بادستور عبدالعظیم‌ولیان، استاندار ونایب‌التولیه منسوب پهلوی دوم، بولدورزها به جان بازار قدیمی مشهد و آثار فاخر و باستانی آن افتادند. با برداشته‌شدن سقف بازار رنجیر در اسفند ۱۲۵۳ خورشیدی، عملیاتی آغاز شد که به تخریب ۶۵ اثر تاریخی بسیار ویژه در کنار ازبین‌رفتن ۶هزار مغازه و بیکاری بیش از ۵۶هزار نفر انجامید؛ اقدامی که به اعتقاد برخی پژوهشگران، نقشی مهم در دامن‌زدن به مخالفت‌ها علیه رژیم پهلوی در مشهد داشت و به مشکلات گسترده اقتصادی در شهر مشهد دامن زد. بعدها با ساختن‌شدن بازار رضا^۵، عمق این فاجعه و رفتار موزانه و ضدانسانی‌ولیان بیشتر معلوم شد. او مغازه‌های تخریب‌شده را با سقف آینه‌بندی کرد و تا از آن‌ها را در همین صفحه منتشر خواهیم کرد. عکسی که امروز مشاهده می‌کنید، حاصل هنر استادعلی اصغر ناصری است.

حرم رضوی در میان نخستین فهرست آثار تاریخی ایران

وقتی قرار باشد که از ابنیه تاریخی نگهداری شود، نخستین گام شناسایی آن‌هاست. این اتفاق به دلیل سابقه‌ای که بیان شد، در ایران رخ نداده بود. انجمن ملی آثار ایران در سال ۱۳۰۱ خورشیدی تشکیل شد و اقدامات ارزشمندی برای حفظ آثار تاریخی کشورمان کرد. ازجمله اولین فعالیت‌های این انجمن، این بود که آرامگاه فردوسی را بازسازی و جشن هزاره این شاعر بلندآوازه را برگزار می‌کرد. ارنست امیل هرتسفلد، استاد دانشگاه برلین و رئیس مؤسسه آثار عتیقه شرقی آلمان، به دعوت این انجمن به ایران آمد و درباره ابنیه تاریخی ایران سخنرانی کرد. یکی از کارهای فرهنگی این انجمن انتشار کتاب‌های مرتبط با تاریخ این مرز و بوم بود. انجمن از هرتسفلد خواست فهرستی از آثار و ابنیه تاریخی ایران بنویسد. شهریور سال ۱۲۰۴ این ایران‌شناس آلمانی فهرستی از آثار تاریخی تهران، آذربایجان، مازندران، خراسان، سیستان و دیگرشهرهای ایران تهیه کرد و نشریه انجمن با چاپ این فهرست به دنیا گام گذاشت. هشتاد بنای تاریخی ایران در این نشریه معرفی شدند که فهرست نخستین بناهای ثبت ملی‌شده این سرزمین را شکل می‌دادند. این نشریه کمیاب شد و در سال ۱۳۵۱ انجمن آن را با عنوان مجموعه انتشارات قدیم انجمن تجدید چاپ کرد. حرم مطهر رضوی یکی از آثاری بود که نامش در این کتاب آورده شده است و شاید نخستین جرقه برای ثبت حرم مطهر به‌عنوان بنایی تاریخی نیز از همین جا و در سال ۱۳۰۴ زده شد. شاید تا آن موقع کسی فکرش را نمی‌کرد یک بنای مذهبی، آن هم با این اهمیت، می‌تواند جنبه تاریخی هم داشته باشد.

حرم ثبت ملی شد

از سوی دیگر، مجلس شورای ملی نیز دست به‌کار شد و در آبان سال ۱۳۰۹ خورشیدی قانون حفظ آثار عتیقه را تصویب کرد و نخستین بار برای مرمت و نگهداری اماکن تاریخی اعتبار در نظر گرفت. در این سال هیئت وزیران مقرر کرد: «نیم‌عشر از حق‌النظاره اوقافی به مصرف ساختمان و تعمیرات ابنیه تاریخی و مرمت مدارس قدیم و اماکن و آثار مقدس ملی برسد.» این اعتبار خبر خوشی برای بناهای استوار اما از نفس افتاده در گذر زمان این دیار بود. حالا نوبت به تهیه فهرستی از بناهای واجد شرایط ثبت بود تا پرونده ثبتی برای آن‌ها تشکیل شود. از شرایطی که برای ثبت یک بنا در فهرست آثار ملی ایران بیان شده بود، احداث آن پیش از پایان سلسله زندگی بود. اموال با چنین وضعیتی تحت حفاظت و نظارت دولت قرار می‌گرفتند. نخستین فهرستی که با کمک اولین شماره نشریه انجمن و فهرست‌نگاری آثار باستانی توسط آندره گدار و انجمن ملی آثار ایران تهیه شد، سیاهه‌ای با ۴۳۶ بنا در آن بود. این فهرست در ۱۰سال و چهارده مرحله مستندنگاری شد. سلیمان تیه در صدر فهرست آثار ملی ایران با شماره ثبت یک قرار گرفت و در ۲۴ شهریور سال ۱۳۱۰ نام آن را در تاریخ استوار کردند. چند ماه طول کشید تا قطار آثار ثبتی به مشهد برسد و نام نگین ارض اقدس در میان آثار ثبتی ایران بنشیند. به‌رحال صدوچهلمین پرونده‌ای که پانزدهم دی سال ۱۳۱۰ همراه با مصلای پایین‌خیابان و مقبره خواجه‌ربیع به ثبت رسید، صحن و سرای امام‌هشتم^۶ است. کار ثبت آثار باستانی پس از مدت کوتاهی متوقف شد، اما پس از مدتی دوباره این مسیر ادامه پیدا کرد و تعداد آثار ثبتی در پایان سال ۱۳۳۱ خورشیدی به ۹۲۵ بنا رسید.

پرونده حرم مطهر تکمیل می‌شود

پرونده نودودوساله حرم در آن زمان کمتر از پنج ورق بود و با خط نستعلیق نوشته شده است و به جز خوانش چند کتیبه، جزئیاتی درباره بناهای حرم در آن زمان نداشت، اما اگر به نقشه قاجاری ذوالفقارخان نگاهی بیندازیم، ضریح مطهر، صحن عتیق، صحن جدید، مسجد گوهرشاد، مدرسه پریزاد، مدرسه بالاسر، مدرسه دودر، آرامگاه شیخ بهایی، دارالحفاظ، دارالسیاده، توحیدخانه، مسجد بالاسر، گنبد خان، دارالضیافه، دارالسلام، دارالسرور، مدرسه میرزا جعفر، مدرسه مستشار و سقاخانه ازجمله بناهای نام برده شده به عنوان اثر ثبت ملی در این سند هستند.

پرونده ثبتی این اثر البته در زمانه پهلوی دوم تکمیل شد. ورق‌زدن این پرونده ثبتی که خودش نیز رشته‌ای از تاریخ است، می‌تواند ما را در گذشته به عمق ببرد. یکی از پرونده‌های پروپیمان آثار ثبتی با نام «کلیه بناهای تاریخی حرم امام‌رضا^۷» از سوی «اداره‌کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی ایران- پیشنهاد ثبت آثار باستانی» تحت نظارت وزارت فرهنگ و هنر آن زمان تهیه شده است.

نام «کلیه بناهای تاریخی حرم امام‌رضا^۸» در سال ۱۳۵۳ مجموعه‌ای از سازه‌هایی را در برمی‌گیرد که تا آن زمان ساخته شده است. افزون بر بناهای ذکرشده، در این زمان موزه و کتابخانه حرم مطهر ساخته‌شده در سال ۱۲۲۴) نیز به سیاهه بناهای حرم اضافه شد. در سطرهای بعدی این گزارش ثبتی تاریخچه کوتاهی از هر کدام از این بناها نگاشته شده است. البته اگر آنچه را که تاکنون بر حرم مطهر به عنوان یک بنای ثبتی از سال ۱۳۱۰ رفته است، مرور کنیم، خواهیم فهمید در همه این سال‌ها ابتدایی‌ترین اصل آن رعایت نشده و تغییرات گسترده‌ای در این مجموعه ثبتی اتفاق افتاده است که توضیح آن گزارشی جداگانه می‌خواهد.

سند توافقی نامه همه ابنیه حرم مطهر/ ۱۳۱۲ خورشیدی

تاریخ حرم

نگاهی به تاریخ حمایت از تازه‌مسلمانان در حرم رضوی

زمزمه شهداتین زیر ایوان طلا

مرضیه ترابی^۹ داستان ارادت غیرمسلمانان به امام‌رضا^{۱۰} از دوران حیات ظاهری آن حضرت آغاز شد. حتما درباره دیدار پیروان دیگرادیان با ثامن‌الحجج^{۱۱}، عرض سؤال و حاجت به محضر ایشان و در نهایت، جاری شدن شهداتین بر زبان این افراد، چیزهای زیادی خوانده و شنیده‌اید. یکی از افرادی که در این دوره اسلام آورد، عمران صابی بود، متکلم و اندیشمند بزرگ صابئی مذهب که پس از گفت‌وگویی علمی و طولانی با امام‌رضا^{۱۲} در یکی از مجالس مناظرات کاخ مأمون در مرو، اسلام آورد و به شدت مورد توجه آن حضرت قرار گرفت. این ارتباط ارادتمندانه پس از شهادت امام^{۱۳} نیز از طریق ارتباط قلبی و معنوی با آن وجود مقدس دوام یافت. در این بین گروهی از غیرمسلمانان به برکت بارگاه منور رضوی به شرافت اسلام مشرف می‌شدند و گروهی دیگر نیز بر سبیل ارادت معنوی، احترامی فوق‌العاده برای آن ولی خدا قائل بودند. انوشیروان زرتشتی یکی از کسانی است که به صورت دوم بر ارادت خود پایدار بود و مرحوم شیخ صدوق حکایت‌عرض حاجت وی به بارگاه منور، ثامن‌الحجج^{۱۴} را به تفصیل در کتاب «عیون اخبارالرضا^{۱۵}» آورده است. انوشیروان زرتشتی از وابستگان دربار خوارزم در قرن‌های سوم و چهارم هجری بود که عرض ارادتش به شفا از بیماری برص انجامید و او به پاس این کرامت، صدوقی تهرکوب را بر مرقه مطهر امام^{۱۶} قرار داد و تا جایی که می‌دانیم، این نخستین صدوق مزار مطهر حضرت ثامن‌الحجج^{۱۷} در تاریخ حرم رضوی است.

شادباش مسلمانی با نواختن نقاره

از این حکایات شیرین و خواندنی که بگذریم، به آدابی می‌رسیم که در تاریخ هزارودویست‌ساله حرم رضوی و بر اساس سنت حسنه وقف، برای حمایت از تازه‌مسلمانان شکل گرفت و به تدریج پایدار ماند. یکی از این آداب، نواختن نقاره هنگام اسلام آوردن تازه‌مسلمان‌هاست. تقریباً از دوره قاجار به این سو، رسم برای این بود که وقتی فردی در حرم رضوی به اسلام مشرف می‌شد، نقاره‌زن‌ها به نواختن نقاره بپردازند. نواختن نقاره در حرم رضوی، پیش از آنکه برای اعلام اوقات شرعی باشد، رسمی بود که به احترام ورود افراد و شخصیت‌های مهم به این مکان مقدس شکل گرفت. (روزنهار) خنجی در در مهمانخانه بخارا، به اجرای این رسم هنگام ورود ازبکان به شهر مشهد اشاره کرده است.) به همین دلیل، نواختن نقاره هنگام اسلام آوردن افراد، نشانی از شرافت‌یافتن آن‌ها به شرف اسلام و کسب مقام الوای بندگی پروردگار و مسلمانی است. از سوی دیگر، نقاره‌زنی در برخی مواقع نماد شادبایی و خوش‌حالی از واقعه‌ای مبارک هم محسوب می‌شد و چه واقعه‌ای فرخنده‌تر از جاری شدن شهداتین بر لب‌های یک تازه‌مسلمان؟

حمایت‌های مالی از تازه‌مسلمانان

بدیهی بود که گاه تازه‌مسلمانان به دلیل انتخاب دین جدید از سوی خانواده و هم‌ولایتی‌هایشان دچار محدودیت و تحریم، به‌ویژه در عرصه نیازهای اقتصادی می‌شدند. به همین دلیل، نهاد حسنه و مبارک وقف به حمایت از این افراد برمی‌خاست تا بتوانند عوارض ناشی از این وضعیت را به خوبی تحمل کنند و بر ایمان تازه‌شان پایدار بمانند. در میان سندهای موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مدارک زیادی درباره چنین حمایت‌هایی وجود دارد که از محل درآمد‌های مشخص و موقوفه‌های معین، تأمین و به افراد نیازمند پرداخت می‌شد. یکی از این سندها، مربوط به سال ۱۲۲۴قمری است که در آن شرح کمک‌های مالی زائر تازه‌مسلمانی که نام خود را محمدقلی برگزیده بود، سی من گندم و ۲هزار ریال ناصرالدین‌شاهی از آستان‌قدس دریافت کرد تا بتواند به زندگی‌اش سامانی بدهد و از نیاز مالی به خاندانش رهایی یابد. نکته جالب اینجاست که این افراد در صورت نیاز مجدد هم می‌توانستند از ظرفیت موقوفه‌ها استفاده کنند که البته مقررات وسازگار خودش را داشت. نمونه‌های دیگری مشابه محمدقلی در اسناد مربوط به همان سال‌ها پیدا می‌شود. مثلاً طبق سند ۱۴۲۹ در مرکز اسناد آستان قدس رضوی، شخصی به نام کریم‌داد خواجه، هزاره‌ای جدیدالاسلام، در جمادی‌الاول سال ۱۲۲۳قمری (دی‌ماه ۱۲۳۵شمسی) دوبار از کمک‌های آستان قدس رضوی برخوردار شده است؛ یک‌بار از محل موقوفه عتیقی و وزیرنظامی و یک‌بار هم از محل موقوفه مزرعه بروره، که هر بار مبلغ مساعدت، ۵هزار دینار رایج بوده است.

پشتیبانی از تازه‌مسلمانان غیرایرانی

تازه‌مسلمان‌هایی که در حرم رضوی حمایت می‌شدند، فقط ایرانیان نبودند. درواقع خاستگاه قومی و ملی این افراد بسیار متنوع و گوناگون بود. در محرم سال ۱۲۷۴قمری (شهریور ۱۲۳۶خورشیدی) یعنی همین دوره تاریخی‌ای که درباره‌اش صحبت می‌کنیم، مطابق اسناد موجود، یک تازه‌مسلمان روس که نام خودش را...ویردی نیک گذاشته بود، پولی بابت خریدکفش و مقداری نان از دو موقوفه عتیقی و نظام‌وزیری دریافت کرده است. در سال‌های بعد هم نمونه‌هایی از این دست کم نیستند. مثلاًدر جمادی‌الاول سال ۱۲۸۴قمری (شهریور ۱۲۴۶خورشیدی) به دوامرانی تازه‌مسلمان جمعا ۱۶هزار دینار پرداخت شده است تا برای خودشان لباس تهیه کنند و در ضمن، تمهیداتی اندیشیده شده است که این دو نفر در مهمان‌خانه حضرتی پذیرفته و مشغول به‌کار شوند. از دیگرنمونه‌های قابل ذکر، محمدرضا بخارایی، تازه‌مسلمان اهل بخارااست که در سال ۱۲۹۵قمری (۱۲۵۶خورشیدی)، از زادگاهش همراه با زن و دو فرزند راهی مشهد شد و عالمی به نام شیخ محمدتقی وی را برای دریافت کمک به آستان قدس معرفی کرد. ظاهراً این تازه‌مسلمان فقیر و بی‌چیز نبوده، اما در مسیر حرکت به سوی مشهد، گرفتار راهزنان ترکمان شده و همه مال و دارایی‌اش را از دست داده است. درباره کمک و مساعدت به این مسلمان، سندی در اختیار داریم که با شماره۲۳۳۵در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. براساس این سند، متولی وقت آستان قدس دستور تحویل ۱۵۰من نان را به محمدرضا بخارایی، از محل موقوفه سعیدآباد صادر کرده‌است. نمونه‌های دیگری را نیز می‌توان در میان اسناد موجود یافت که ان شاء... در فرصتی دیگر به ارائه و شرح و توضیح آن‌ها خواهیم پرداخت.

فوتو مشهد